

Oceny i omówienia

EMIL ADLER: *J. G. Herder i Oświecenie niemieckie*. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1965, 418 ss.

Zainteresowanie twórczością J. G. Herdera widoczne jest w ostatnim czasie w wielu krajach. Obok badań nad problemami filozofii i historiozofii Herdera szeroko rozwiniętych w NRD i NRF opracowania z tego zakresu ukazały się w Stanach Zjednoczonych, w ZSRR, w Holandii, Szwajcarii itd. Autor radzieckiej pracy o Herderze, A. W. Gulyga, pisze o tym:

„W naszej epoce charakteryzującej się zaostrzoną walką dwóch światopoglądów, współczesne konflikty przenoszone są w przeszłość, problem teorii staje się areną polemiki, u podstawy której leżą głębokie przeciwieństwa ideologiczne. Ku przeszłości zwracają się zarówno działacze i twórcy postępowi, jak i ich przeciwnicy. Im bardziej dyskusyjny jest problem, a co za tym idzie, im większa ilość jego interpretacji, tym szersza rzesza autorów, którzy nagnają go do własnej argumentacji. Herder nie stanowi w tym względzie wyjątku. Zwraca on powszechną uwagę skomplikowaną ewolucją swej twórczości, uwzględnianiem w swych pracach licznych, przeciwstawnych sobie punktów widzenia”¹.

Interpretacje twórczości i poglądów Herdera mają już swoją historię. W połowie XIX w. dość ogólnie przyjętą postawą wobec dorobku Herdera było pominięcie jego prac lub pomniejszanie jego zasług przez ograniczanie ich do obszaru teologii, filologii i poezji. Neokantyści nadający ton oficjalnej filozofii niemieckiej XIX w. krytykowali Herdera przede wszystkim za jego konsekwentną i zaciętą polemikę z ich mistrzem (typowymi reprezentantami tego rodzaju krytycznych poglądów byli K. Fischer i R. Haym). W końcu XIX w., wraz z pojawieniem się w filozofii niemieckiej nowych tendencji, a wśród nich i zainteresowań socjologicznych, zastępujących panującą poprzednio problematykę gnoseologiczną, stosunek do Herdera się zmieniał. W l. 1877—1913 wyszedł pełny zbiór jego dzieł w 33 tomach pod redakcją B. Suphana, wzbogacony pracami nie publikowanymi poprzednio. Lecz i teraz interpretacje twórczości Herdera wypaczają jej istotny sens: W. Dilthey, E. Kühnemann, T. Litt tworzą legendę o Herderze jako o irracjonalście i mistyku, przy czym wielki niemiecki działacz Oświecenia przedstawiany jest przez nich jako wódz reakcji walczącej z tym prądem, twórca teorii o ogólnym postępie, traktowany jest jako jego przeciwnik, krytyk religii, jako jej apologeta.

Wyłomu w takim rozumieniu dorobku Herdera dokonał dopiero germanista amerykański R. T. Clark, który w szeregu prac przeprowadził analizę rozlicznych interpretacji dzieł Herdera, dochodząc do wniosku, że nie można go przedstawiać jako przeciwnika Oświecenia oraz, że „nie był on nigdy mistykiem religijnym, choć całe życie był człowiekiem wierzącym”². Pojawiają się też prace o Herderze, których autorami są badacze-marksiści: F. Mehring, P. Reimann i in., wskazujące na elementy materialistyczno-racjonalistyczne w jego dziełach.

¹ Por. A. W. Gulyga, *Gerder*, Izdatelstwo Socjalno-Ekonomiczeskoj Literatury, Moskwa 1963, s. 7.

² Por. R. T. Clark, *J. G. Herder. His Life and Thought*, Berkeley and Los Angeles 1955, s. 3.

W chwili obecnej szerokie badania poświęcone postaci i twórczości Herdera prowadzone są w obu państwach niemieckich. I tak np. W. Wióra wydał w Würzburgu w r. 1960 zbiór pt. *Herder Studien*³, a poza tym w NRF prace swe omawiające problemy herderowskie opublikowali: E. Baur, W. Clemmer, A. Gillies i G. Kaiser. W NRD W. Döbbek wydał w 1957 r. pisma zebrane Herdera, a rozprawy rozważające różne aspekty twórczości Herdera — tenże W. Döbbek oraz H. Lindner, E. Schmidt, H. Stolpe i in. W ZSRR w 1959 r. ogłoszono pod redakcją W. Żyrmunskiego *Prace wybrane Herdera* oraz w 1963 r. cytowaną już wyżej rozprawę A. W. Gulygi pt. *Gerder*.

Literatura polska dotycząca Herdera jest stosunkowo uboga. Jak wynika z bibliografii załączonej do omawianej tu książki Adlera, w Polsce ukazało się dotąd 6 wydań prac Herdera i to w latach: 1820 (3 wydania), 1838, 1888 i 1962 (najnowsza edycja „Myśli o filozofii dziejów” w przekładzie J. Gałęckiego). Polskie opracowania omawiające kwestie związane z twórczością Herdera obejmują nikłą liczbę 4 rozpraw. Tak więc książka E. Adlera jest pierwszą, obszerną monografią herderowską wydaną w Polsce, toteż musi wzbudzać uwagę badaczy problemów filozofii i historiozofii niemieckiej XVIII w., a także sławistów.

Autor omówił w swej pracy twórczość Herdera na szerokim tle zagadnień społeczno-politycznych i ideologicznych Oświecenia w Niemczech. Rozprawa jest więc czymś więcej niż monografią Herdera. Takiemu ustawieniu zagadnienia podporządkowana jest kompozycja książki: autor w każdym z rozdziałów omawiających poszczególne okresy życia Herdera i jego twórczości, wywody swe poprzedza szeroką charakterystyką odpowiedniego ogólnego tła historycznego i ideologicznego. Typowym w tym względzie jest np. rozdział IX pt. *Spinoza*, gdzie przedstawienie kwestii związków Herdera z tradycją spinozjańską, żywą w okresie Oświecenia w Niemczech, stało się okazją do zaprezentowania obszernego studium poświęconego tzw. „sporowi o Spinozę” oraz problemom petyzmu, tak ściśle wiążącego się z tradycjami spinozjańskimi z jednej strony, a tak silnie oddziałującego na kształtowanie się poglądów Herdera z drugiej.

Adler podzielił swą książkę na 10 rozdziałów, z których pierwszy pt. *Dzieciństwo i młodość* omawia lata spędzone przez Herdera w Morągu. Wiele uwagi poświęcił tu autor atmosferze domu rodzinnego i otoczeniu, które zaważyły miały na postawie życiowej późniejszego filozofa. Tradycje petyzmu panujące w rodzinie Herdera oddziaływały zasadniczo na jego poglądy wobec spraw wiary, na jego stosunek do religii. Jeśli chodzi o środowisko, w jakim przebywał młody Herder, to nie bez wpływu na stosunek do Słowian pozostały jego zetknięcia z Polakami (jak wiadomo ojciec Herdera był kantorem protestanckiej gminy polskiej w Morągu) i ich ciężka dola w państwie pruskim.

W rozdz. II Adler zajął się studiami teologicznymi Herdera w Królewcu, gdzie zetknął się on z Kantem, uczęszczając na jego wykłady. Już wtedy Herder odniósł się krytycznie do poglądów Kanta, co później zamieniło się miało w otwartą polemikę. Inną wybitną postacią, z jaką Herder nawiązał kontakt w Królewcu był filozof J. G. Hamann, przeciwnik racjonalistycznych prądów oświeceniowych. Adler przedstawił w tym miejscu charakterystykę konfliktu między „starym”, wolffowsko-leibnizowskim nurtem Oświecenia niemieckiego, a nurtem racjonalistycznym, przy czym szeroko omówione zostały idee reprezentantów pierwszego z nich, głoszące prymat uczucia przed „tyranią rozumu”. Idee te znalazły swój szczytowy wyraz w pracach Hamanna a także miały odegrać później inspirującą rolę

³ W serii „Marburger Ostforschungen”, 10 tomów. Jak wiadomo jeden z czołowych instytutów „Ostforschung” założony w 1950 r. w Marburgu nosi nazwę Instytutu Herdera (J. G. Herder-Institut). Nadanie tego typu instytutowi takiej nazwy implikuje zupełne wypaczenie ideologii Herdera.

w ruchu „burzy i naporu”. Mimo przeciwnych postaw filozoficznych, Herder i Hamann pozostawali przez długie lata przyjaciółmi.

Kolejny rozdział pracy Adlera omawia ryski okres życia Herdera. Pracuje on wówczas w szkole katedralnej w Rydze oraz jako pastor w dwóch podmiejskich kościołach. Fakt przystąpienia Herdera do loży wolnomularskiej w Rydze stanowi dla autora okazję do szerokich wywodów na temat powstania i charakteru wolnomularstwa niemieckiego w XVIII w. Napisana wówczas przez Herdera rozprawka pt. *W jaki sposób uczynić filozofię dostępniejszą i pożyteczniejszą dla ludu* (*Wie die Philosophie zum Besten des Volkes allgemeiner und nützlicher werden kann*, 1764—65) obok naiwnych, wczesnooświeceniowych postulatów głosi hasło uczynienia człowieka ośrodkiem zainteresowań filozofii. Analizę tej rozprawki zamieścił Adler w podrzdziale zatyt. *Filozofia 'ludzka'*. W dalszych podrzdziałach omówione zostały znane dzieła krytyczno-literackie Herdera napisane przez niego w Rydze: *Fragmenty o nowszej literaturze niemieckiej* (*Fragmente über die neuere deutsche Literatur*, 1766 i 67) oraz *Gaje krytyczne* (*Kritische Wälder*, 1769), głoszące nowe, racjonalistyczne teorie odnośnie powstania języka i literatury. Adler podkreśla, że *Gaje krytyczne* są zapowiedzią herderowskiego historyzmu, gdyż ujmują one zjawiska kulturowe w ich historycznym rozwoju, w powiązaniu z różnymi czynnikami życia społecznego.

Rozdz. IV zatyt. *Lata burzy i naporu* dotyczy okresu podróży Herdera po Francji oraz jego pobytu w Strasburgu (1769—1771). W Strasburgu spotyka się on z Goethem oraz przyłącza się do grupy pisarzy „burzy i naporu”. Hasła: ludowości, zjednoczenia narodu, wzbogacenia języka, sztuki i literatury narodowej — zawierają powstałe w tym okresie rozprawki Herdera oraz jego *Dziennik podróży 1769 r.* (*Journal meiner Reise*). Adler w tym fragmencie swej pracy analizuje przesłanki rozwoju ruchu „burzy i naporu” poświęcając dużo miejsca charakterystyce sytuacji społeczno-politycznej Niemiec w tym okresie. Dla niego *Dziennik podróży* jest „charakterystycznym świadectwem duchowego pokrewieństwa Herdera z Rousseau” toteż w oddzielnym podrzdziale zajął się on recepcją idei francuskiego pisarza w Niemczech w XVIII w. oraz ich wpływem na ruch „burzy i naporu”.

Rozdz. V, *U kolebki historyzmu*, omawia 5-letni okres pobytu Herdera w Bückeburgu, gdzie sprawował on funkcje naczelnego pastora księstwa Schaumburg-Lippe. Powstaje tu „pierwsze dzieło niemieckiego historyzmu” pt. *Jeszcze jedna filozofia historii...* (*Auch eine Philosophie der Geschichte*, 1774) będące jednocześnie protestem przeciw „optymistycznej historiozofii Oświecenia i głoszonej przez nią teorii postępu”. Sprzeczność między racjonalistycznymi poglądami Herdera znanymi z poprzednich jego prac, a tonem religijnego mistycyzmu tego dzieła — tłumaczy Adler jego „nienawiścią do arystokracji, despotyzmu” oraz wyznawanego przez dwory pseudooświeceniowego wolnomyślicielstwa, a także ówczesnymi jego rozczarowaniami.

W następnym VI rozdz. zajmuje się Adler problemami kolejnego okresu w życiu Herdera, który ten spędził w Weimarze na stanowisku *Generalsuperintendententa*. Autor podkreśla na wstępie, że okres ten, najdłuższy z dotąd omawianych, jest niejednorodny i ma raczej charakter umowny wobec różnorodnej twórczości Herdera w tym czasie. Adler dzieli ją na dwie fazy. Pierwsza — jest jakby przedłużeniem okresu bückeburskiego i obejmuje szereg prac teologicznych, naukowych i poetyckich wówczas zaczętych. Druga — zawiera czołowe dzieła Herdera: *Myśli o filozofii dziejów* (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784—1791), *O Bogu* (*Gott, einige Gespräche*, 1787) i in. Adler rozważa w tym miejscu ogólne tło powstania najwybitniejszych dzieł Herdera m. in. wskazuje na działalność Kanta, na rozwój badań przyrodniczych w Niemczech w tym czasie i na ich wpływ na poglądy Herdera, na oddziaływanie środowiska weimarskiego itd.

Rozdz. VII poświęcony jest przede wszystkim omówieniu największego i najbardziej znanego dzieła Herdera zatyt. *Myśli o filozofii dziejów*, przy czym autor zajął się tu specjalnie słynną polemiką Herdera z Kantem dotyczącą „tezy historyzmu herderowskiego o autonomicznej wartości każdego zjawiska, które jest zawsze jednocześnie środkiem i celem, nigdy wyłącznie środkiem”. Kolejny rozdział pracy Adlera jest kontynuacją wywodów na temat tejże polemiki, jednak tym razem w związku z poglądami na funkcję państwa sformułowanymi przez Herdera w rozdziale *O rządach* z IX księgi *Myśli o filozofii dziejów*.

W rozdz. IX pt. *Spinoza*, wspomnianym już powyżej, zajął się autor problemem recepcji dzieł Spinozy na terenie Niemiec przy czym omówił szeroko kwestie pietyzmu niemieckiego, pod którego silnym wpływem znajdował się Herder w okresie młodości. W podrozdziale zatyt. *Pietyzm niemiecki i jego tendencje rozwojowe* Adler referuje poglądy różnych badaczy tego zagadnienia i konkluduje:

„Elementy opozycji pietyzmu przeciw zinstytucjonalizowanym formom religijnym przenikały do światopoglądu Oświecenia, należy o tym pamiętać, kiedy mówimy, że pietyzm jest w jakiejś mierze źródłem Oświecenia”.⁴

Te problemy oddziaływały na powstanie rozprawy Herdera zatyt. *O Bogu*, której oddzielny podrozdział poświęcił Adler w swej książce, zwracając uwagę na elementy panteizmu herderowskiego, ukształtowanego pod wyraźnym wpływem Spinozy.

W ostatnim, obszernym rozdziale pracy Adlera pt. *Idea człowieczeństwa — jej geneza i problematyka* znajdujemy analizę humanizmu Herdera. To rozległe i skomplikowane zagadnienie omawia autor na podstawie wielu dzieł Herdera, lecz przede wszystkim na podstawie jego *Myśli o filozofii dziejów* oraz *Listów wzywających do krzewienia człowieczeństwa* (*Briefe zur Beförderung der Humanität*, 1793—97), będących — według Adlera — dziełami przynoszącymi „zasadnicze, programowe sformułowania idei człowieczeństwa”, która, „gdy szło o szczególne zastosowanie, bynajmniej nie była ani abstrakcyjna, ani czysto ideologiczna”. Wywody te prowadzą Adlera do ujętego w oddzielny podrozdział studium pt. *Problem słowiański na tle ideału człowieczeństwa*.

Trzeba podkreślić, że ideologia słowiańska Herdera stanowiła przedmiot rozważań wielu badaczy. Włączona do zbioru „*Im Geiste Herders*” bibliografia opracowań dotyczących twórczości Herdera zawiera ok. 30 pozycji wydanych do r. 1953 a omawiających wyłącznie zagadnienie jego słowianofilstwa⁵. Miano *Præceptor Slavorum* nadano Herderowi na podstawie stosunkowo niewielkiej części jego twórczości, a przede wszystkim w związku z „Rozdziałem słowiańskim” (*Slavenkapitel*) wchodzącym w skład IV części *Myśli o filozofii dziejów*. Jednak to, tak rzadkie w literaturze niemieckiej, świadectwo sympatii dla Słowian, odegrało dużą rolę w rozwoju ich narodowej i kulturalnej świadomości na początku XIX w. Z potępieniem Herdera spotyka się też zaborcza polityka narodów germańskich wobec Słowian. Uczony amerykański H. Kohn pisze we wstępie (s. 1—2) do swej pracy pt. *Pan-Slavism. Its History and Ideology* (1953):

„Herder dał Słowianom świadomość wspólnoty opartej na wysokim morale i wspaniałej przyszłości im przeznaczonych. Głosił on, że Słowianie są przyszłą elitą Europy (*leaders of Europe*)... Twierdził, że XIX w. przyniesie odrodzenie Słowian i zajęcie przez nich czołowego miejsca w Europie. Podziwiał on i zbierał okazy folkloru i poezji ludowej oraz zachęcał uczonych słowiań-

⁴ O problemach pietyzmu, jako ruchu, który w okresie Oświecenia odegrał poważną rolę w rozwoju kultury rosyjskiej, polskiej, czeskiej, słowackiej i in. pisał w NRD E. Win-

skich do rozwijania języków swych narodów... Te słowa wielkiego pisarza niemieckiego były podniętą dla dumy narodowej intelektualistów słowiańskich, ich cywilizacja, zacofana w oczach Europy, była przecież gloryfikowana i wywyższana przez mistrza Goethego".

Z podobnie dość jednostronną oceną ideologii słowiańskiej Herdera i jej wpływu na Słowian spotykamy się u wielu badaczy tego zagadnienia tak w przeszłości, jak i w najnowszej dobie. Tak np. ujął tę kwestię sławista austriacki J. Matl w swej pracy pt. *Europa und die Slaven* (1964, s. 272—277). Interpretatorzy ci opierają się np. na fakcie podbudowania programu czeskiego odrodzenia narodowego w XIX w. właśnie ideami Herdera. T. G. Masaryk pisze o tym w rozprawie *Česká otázka* (s. 9 oraz s. 57):

„Wszystkie tendencje budzielskie, wszelkie dążenia do samodzielnej kultury musiały się oprzeć na jednolitym poglądzie na świat i życie. Nasi budziciele potrzebowali tej podstawy i znaleźli ją w filozofii niemieckiej. Dziwny fakt: filozofia niemiecka musiała dać podstawy filozoficzne narodowych dążeń antyniemieckich... Historyczne znaczenie Oświecenia niemieckiego dla naszego odrodzenia narodowego polega na przyjęciu filozofii Herdera i Friesego”

i dalej:

„Z pomocą filozofii niemieckiej Kollár wyłożył światowe znaczenie odrodzenia Słowian, ten błogosławiony wpływ miał na Kollára Herder”...

Dodać trzeba, że ideologia słowiańska Herdera oddziaływała w poważnym stopniu także na Rosjan (A. N. Radiszczewa, G. R. Dierżawina, N. M. Karamzina, W. A. Zukowskiego), Polaków (K. Brodzińskiego, J. Rakowieckiego, I. Surowieckiego, P. Woronicza, W. Maciejowskiego), a także na Słowian południowych.

Adler przy całym rozumieniu roli, jaką odegrała ideologia słowiańska Herdera w kształtowaniu się życia narodowego Słowian, nie pomija jednak krytycznego stosunku szeregu autorów do tej ideologii. Znaleźli się wśród nich reprezentanci niemieccy krytykujący postawę Herdera z punktu widzenia szkodliwości dla interesów swego narodu. Lecz także uczeni słowiańscy występowali z ostrą krytyką jego poglądów na rozwój Słowiańszczyzny. Rosjanin Sobiestjanskij uważał je np. za „apriorystyczne”, sugerujące jednostronny obraz Słowian jako narodów biernych, nie zdolnych do przeciwstawienia się obcemu najeźdźcy.⁶

Książkę Adlera zamyka obszerna bibliografia zawierająca wykaz: prac Herdera, polskich przekładów jego dzieł, opracowań w języku polskim mu poświęconych, jego biografii, prac monograficznych i opracowań specjalnych o nim. Książka zaopatrzona została też w skorowidze osób i rzeczy oraz spis treści w j. polskim i niemieckim.

Tak więc opracowania w języku polskim poświęcone Herderowi wzbogacone zostały o wartościową pozycję monograficzną.

Tadeusz Seweryn Wróblewski

ter w dwóch obszernych rozprawach pt. *Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert* (1953) oraz *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert* (1954) wydanych w serii „Veröffentlichungen des Instituts für Slawistik” Niemieckiej Akademii Nauk w Berlinie.

⁶ Publikacja ta ukazała się w serii „Marburger Ostforschungen” i przygotowana została przez E. Keysera w r. 1953.

⁶ Por. T. G. Masaryk „Česká otázka” s. 63—83